

Тијана Зебић*, Београд

Tijana Zebić, Belgrade

СПОМЕНИК ОСЛОБОДИОЦИМА ПИРОТА У ТИЈАБАРИ

PIROT LIBERATORS MONUMENT IN TIJABARA

Сажетак: Један од резултата укључивања Пирота у токове новоослобођене Србије у визуелном смислу је да и овај град добија свој градски трг крунисан спомеником који носи печат слободе у српском граду. Споменик је подигнут 1924. године, након 20 година од када је започета његова израда, а посвећен је ослободиоцима Пирота из 1877. године и сведочи о тријумфу над Османлијама. Током деветнаестог века, у периоду стварања нација и у склопу европских тежњи подизања великог броја споменика у јавној сфери који је назван и монументоманија, ослобођена Србија је пригрлила праксу подизања монументалних споменика у јавним просторима. Ослобађањем пиротског краја, у оквиру урбанизације града и промене његовог до тада османско-балканског модела, град добија трг у новијем делу града и ново место меморије посвећено најзначајнијем историјском догађају у новијој историји Пирота.

Abstract: One of the results of participation of Pirot in the life of newly liberated Serbia in its visual aspects is that this town obtains its own square crowned by the monument bearing the sign of liberty in a Serbian town. The monument was finished in 1924. after 20 years since its building had started and is dedicated to the liberators of Pirot from 1877. representing the triumph over Ottoman Empire. During the 19th

---

* zebictijana@gmail.com

century in the period of creation of nations and within the European tendencies towards building of numerous monuments in the public spheres which is called monumentomania, the liberated Serbia embraced the practice of building monuments in public areas. By liberation of Pirot area and urbanisation of the town and its changing from the Ottoman and Balkan model, the town obtained a square in the newer part of the town and new memorial place dedicated to the most significant historical event in the more recent history of Pirot.

Кључне речи: *Пирот, споменик, ослободиоци, Тијабара, трг*
Key words: *Pirot, monument, liberators, Tijabara, square*

Неколико деценија након тријумфа над Османлијама, створили су се услови да се у јавном простору ослобођеног града подигне споменик који је посвећен ослободиоцима града 1877. године, а представља симбол његове слободе. Ослобођење од Турака као значајног историјског догађаја код Срба трајно је меморисано у виду споменика на градским трговима у неколико градова широм Србије. Подизање споменика је увек условљено статусом нације на одређеној територији као и актуелним политичким и културним токовима (Макуљевић, 2006, стр. 277). У случају Пирота, који је као слободан град стекао своју самосталност и пролазио кроз процес урбанизације након ослобођења, један од важних сегмената је било и формирање новог градског трга и меморијалног споменика у његовом средишту. Током XIX века јавни споменик је носио ангажовану националну функцију (Макуљевић, 2006, стр. 274). Подизање споменика у XIX веку доживљава свој успон како у Европи тако и у Србији, а под националним јавним спомеником у култури XIX века подразумевају се објекти који садрже меморијалне вредности и чије јавно дејство доприноси изградњи нације и може имати и актуелни политички значај. Једна од најистакнутијих форми споменичке културе национализма управо представља подизање споменика у градском и слободном простору (Макуљевић, 2006, стр. 274-275). Циљ овог рада представља посматрање функције споменика у оквиру новог градског трга у контексту новоослобођеног града будући да су се досадашњи истраживачи који га спорадично помињу у својим студијама више концентрисали на њега као сведочанство о конкретном историјском догађају (Лилић, 1989), као један од споменика који чини скуп споменичког наслеђа одређене територије (Рајчевић, 2001, стр. 53-54) или га посматрају као заштићено културно добро (Влатковић, 2012) пружајући о њему само основне информације.

Након многобројних покушаја да се Пирот ослободи током XIX века и прикључи осталим деловима ослобођене Србије, коначно долази до ослобођења у Другом српско-турском рату децембра 1877. године (Лилић, 1994, стр. 241). Наведен историјски догађај је означио крај епохе владавине Османлија и почетак нове историје у условима националне слободе и нових перспектива као и свестрани развој и напредак Пирота и околине. Процес урбанизовања и осмишљавања јавног простора у Србији је повезан са оствареном националном слободом и изградњом европског и хришћанског идентитета државе (Макуљевић, 2006, стр. 257). Почетак XIX века обележили су ослобођење Србије и утврђивање нације, што је условило нагли развој градитељске делатности као последице нарасле потребе за обновом и изградњом градова по угледу на европске центре. До тада су османски утицаји у архитектури били присутни како у решењима основа тако и у спољашњем обликовању. По ослобођењу нових крајева једна од првих мера нове власти била је да водећи центри новоослобођене области – Пирот, Ниш, Лесковац, Прокупље и Врање добију регулационе планове који су уједно и први урбанистички планови у овим крајевима (Ћирић, 1973, стр. 157). Пред крај XIX века варош је још увек оријенталног склопа, док је важнија и фреквентнија мрежа вијугава и делимично перпендикулирана јер се нове куће изграђују на новим регулационим линијама па су због тога у нескладу са старим кућама које су или грађене испред или иза нове линије (Ћирић, 1973, стр. 161). Након ослобођења од Османлија 1877. године и припајања Пирота Србији у архитектури Пирота јача утицај стамбене културе и архитектуре северних подручја Србије. Новим регулационим планом и урбанизацијом града Пирота изоставља се спонтана законитост турског доба изоловања кућа од улице и суседа, а закон оријентације према страни света замењен је оријентисањем према улици (Крунић, 1977, стр. 237-238). Визуелно обликовање и украшавање јавних простора је било у уској вези са актуелним идејним и политичким дешавањима будући да су они представљали окосницу у функционисању заједница. Граде се чвршће и више зграде, јавне и стамбене, са стилским обележјима академске архитектуре Средње Европе и такође се уређују тргови концептуално формирано као нови грађански центри који се употпуњују споменицима. Моша Пијаде 1913. године у тексту *Једна нова болест* критички коментарише масовно подизање споменика. Наводи да се раније о споменицима није водило ни најмање рачуна, а да су сада рђави споменици посвуда па и у унутрашњости: *Нико нема калдрме ни тротоара, али хоће споменике. Гуше се у блату, прљавитини и смраду, али имају уметничког смисла за споменике* (Пијаде, 1963, стр. 102-103).

Место споменика у симболичној топографији града је веома истакнуто будући да је Тијабара, у односу на Пазар, млађи део Пирота у коме су одувек махом живели хришћани. Као што и сам назив говори, на овом простору су се налазиле баре које су коначно исушене насипањем након Првог балканског рата, о чему сведочи и данашњи ниво чесме Гушевице (Бранковић, 2012, стр. 151). Тијабара је насипана песком који је ископан из реке Нишаве од простора чесме Гушевице до простора на коме се данас налази споменик.

У Тијабари је 1870. године подигнута монументална православна црква посвећена Успењу Богородице за потребе великог броја православних хришћана који су овде живели (Лилић, 2008, стр. 23). Тијабара је била сиромашнији део Пирота, који је постојао од XVIII века, али захваљујући развоју трговине и заната, привредно и популацијски јача и развија се средином XIX века (Крунић, 1965, 35, 40). Трг у Тијабари који је формиран у непосредној близини цркве је амбијентални троугаони простор у који се уливају три улице са ободним пословно-стамбеним зградама и трговачко-занатским локалима типичан за чаршију српске вароши XIX века. За време турске владавине на овом месту се налазила *Покривена чаршија*, која је после Првог светског рата замењена чаршијом грађанске структуре. Архитектонско-урбанистичко формирање трга у Тијабари је завршено крајем XIX и почетком XX века. Премда је Пазар, део града на левој обали Нишаве, већ био оформљена чаршија, због повећане потребе за трговином и занатима почео је да се формира и велики трговачки центар у Тијабари (Крунић, 1977, стр. 231). Број становника је био увећан, а трговачки значај града захтевао је и више трговачких центара. У Тијабари је током XIX века био и сточни вашар који је трајао 15 дана, а почињао је о Цветима, док је у Барју о Великој Госпојини почињао трговачки вашар (Петковић, 2000, стр. 209-210). Групу зграда које се налазе на тргу у Тијабари карактеришу фасаде са профилисаним кровним венцима и архитравни појас који најчешће прихватају пиластри са капителима. Прозори на стамбеном делу фасаде украшени су профилисаним натпрозорним архитравом или тимпаном. Испод је парапетно поље геометријског облика. Излози локала су скромно обрађени дрвеним первазима са понеким декоративним елементима, а изнад излога је често и профилисан венац у дрвету наменски постављен да заштити поље на коме се исписује назив предузећа (Влатковић, 2012, стр. 54).

Јавни споменици заузимају важно место у симболичној топографији града чији положај одређује и њихову рецепцију. Трг као утилитарни и функционални простор одраз је економског напретка. Нове зграде идејно и материјално трансформишу стари

простор у грађански кодификован простор што је одраз модернизације и националне еманципације. Трг је дефинисан као јавни централни градски простор и политичко-естетски простор града усклађен са начелима уобличавања јавних градских простора у служби нације (Борозан, 2006, стр. 369). Постављање споменика као уметничког артефакта схваћено је као симбол историјске победе и политичке пропаганде (Борозан, 2006, стр. 60). У духу сакрализованости прошлости, што је доминантан процес као историзам у деветнаестом веку (Јовановић, 1988-89, стр. 275-284), тријумфални споменик у Тијабари такође има функцију трајне меморије значајне победе над Османлијама. У европским друштвима традиционално важан симболички значај носила је декорација и обликовање јавног простора, а тргови су исказивали и карактер власти (Макуљевић, 2006, стр. 255-259). Процес урбанизације у Србији креће већ у току првих година стварања нове државе, почетком XIX века. Трансформација Србије која је била обележена вишевековном владавином Османлија својим новим изгледом носи карактеристике савремене националне еманципације. Искуство споменичке културе у Европи на почетку XIX века преношено је у српску средину путем новина (Макуљевић, 2006, стр. 274-278), као и утисцима које су по повратку у земљу након студија у иностранству преносили млади студенти. Као политички ентитет, млада српска држава која је своју борбу за потпуну самосталност остваривала и ангажованом применом дела визуелне културе условиће да скулптура током века буде сагледана као политичко оружје. Као изузетно снажан медиј скулптура на новом градском тргу има за циљ да створи представу о ослобођеној, снажној и самосталној држави чији је саставни део постао и Пирот након ослобођења.

Споменик ослободиоцима Пирота у Српско-турском рату 1877. године налази се на данашњем Тргу Републике, а некадашњем Тргу краља Петра Ослободиоца у Тијабари (слика 1). Градња споменика за трг у Тијабари је започета 1904. године, а завршена је 1924. године (Влатковић, 2012, стр. 66). Споменик се састоји из два дела, постамента у форми обелиска и скулптуре на врху (слика 2). Елемент египатске монументалне архитектуре као што је обелиск бива укључен у формирање споменика током XVIII и XIX века широм Европе као последица египтоманије (Dubrovina, 2013). Форма обелиска у споменичкој култури је веома заступљена када су у питању споменици подизани као трајна меморија на пале хероје (Марковић, 2014). Постамент споменика у Тијабари је сачињен од клесаног камена и висок је преко десет метара, а његова основа је квадратна димензија 4x4m. Основа споменика је ограђена са 12 камених стубића високих 50 cm, међусобно повезаних ланцима тако да се споменику може прићи са све четири средишње стране. На

висини од око три метра степеновањем се из квадратног сужава у ваљкасти облик пречника 1,5 метар. Од декорације у камену ваљкасти део има по један грчки крст са четири стране. Горњи део ваљка је крунисан купастом декорацијом која степеновањем формира врх на који је смештена скулптура (слика 3). Декорација при врху је богата, а састоји се од низа слепих аркада са конзолама које су у оквиру истуреног прстена из ког израста степенаста купа. На квадратном постаменту рустичне обраде који се од базе степеновањем сужава, од декорације постоје 3 грчка крста, са три стране по један, док је на југоисточној страни плоча са натписом *Капетану Милутину Карановићу и осталим борцима који за владе Њ.В. Књаза Милана Обреновића падоше 12. 13. и 15. децембра 1877. године у борби за ослобођење Горњег Понишавља од Турака. Захвални Пирот и села Округа Пиротског* (слика 4).

Споменик у Тијабари је данас на врху крунисан скулптуром од бронзе - орла са распоном крила од три метра који је усмерен према Пазару (југу). Ову скулптуру је начинио Павле Ристић, академски сликар из Пирота, поводом стогодишњице ослобођења града 1987. године. Првобитна скулптура орла је рад непознатог аутора и постављена је на врх 29. децембра 1924. године. Писмо које се чува у Музеју Понишавља говори о казивању Јована Јовановића *Франциуровог* из Горњег Матејевца да је његов деда који је имао исто име и презиме радио споменик ослободиоцима у Тијабари са групом каменорезаца из Горњег Матејевца. Није познато да ли су они то самостално радили као каменорезачка тајфа или преко фирме Ђовани Берто - Италијана, који је држао каменорезачку радњу у Београду од 1880. године. У писму се даље наводи да је на споменику у Пироту био израђен орао од камена, а на дан отварања споменика поред осталих говорника говорио је и Јован Јовановић, каменорезац из Горњег Матејевца код Ниша. Јован Јовановић је био и гуслар који је 1911. године певао и издао књигу песама под насловом *Селјачка и занатлијска мука и господско уживање*, а у прилог сарадњи са Бертотом сведочи фотографија пронађена у цркви у Горњем Матејевцу, која је данас у Нишком музеју, на којој он гусла уз гусле пред окупљеним народом и радницима каменоресцима испред каменорезачке радње *Ђовани Берто* у Београду 1911. године (Пејић, 1974). У листу *Правда* 21. августа 1932. године стоји да каменорезачка радња Ђовани Берто израђује постамент за споменик Краља Петра I у Панчеву, а бронзану фигуру ради вајар Петар Павличини („У ателеу Петра Павличинија“, *Правда*, 21. август 1932, стр. 9). Аналогно томе било би могуће да је радња Берто била ангажована и за постамент пиротског споменика деценију раније, међутим велики број споменика који и данас постоје на Новом гробљу у Београду, а настали су у оквиру

ове радње, имају веома јасно истакнуте потписе, што није случај са спомеником у Тијабари.

У једном од јуриша српске војске у борби код Нишора погинуо је и капетан Милутин Карановић, чије је име трајно меморисано на плочи која је саставни део споменика. Својим јунаштвом капетан је завредео истакнуто место у историји ослобођења пиротског краја. Његови посмртни остаци су најпре пренети у сопотску цркву, а затим у Темачки манастир, где су и сахрањени (Панајотовић, 1982, стр. 54). Капетан Милутин Карановић сахрањен је у порти, источно од олтарске апсиде Цркве Светог Ђорђа у Темачком манастиру (Џуњак, 2013, стр. 29). Овде је сахрањено и око сто војника из Грочанског батаљона. На надгробној плочи капетана, коју је подигла његова супруга Марија, стоји да је рођен 22. новембра 1841. године у Грузи, а умро 1877. године на Нишору. Испод су уклесани стихови Ђуре Јакшића из песме Капетанов гроб:

*За српског рода, дом, слободу,
дао си живот свој,
зато ће дуго у српском роду
живети спомен твој!
Ти честит беше међ браћом својом,
диван јуначе, врли Србине!
Па то показа и смрћу својом,
јуначке Грузе јуначки сине.*

Споменик подиже му ожалозићена супруга Марија

Споменик ослободиоцима Пирота у Тијабари припада корпусу споменика који су подизани у циљу меморисања догађаја из прошлости. Могућности развоја овог вида изградње националне меморије биле су условљене положајем нације и државе, а будући да овај историјски догађај слави хероје из скорије прошлости и довео је до припајања Пирота Србији, његово присуство на централном тргу ослобођеног града је сасвим оправдано. У Другом српско-турском рату 1877-1878. године Кнежевина Србија успева да ослободи и пиротски крај који је под османску власт пао још 1455. године (Опачић, 2006). Прошлост постоји од оног тренутка када почне да буде третирана и разматрана, зарад дефинисања друштва и националног идентитета, у циљу самодефинисања националне идеје и карактера. Нације живе тако што поново оживљавају своју прошлост, оне су трајне, само се у зависности од ситуације мења степен самосвести и активизма (Smit, 2010, стр. 74). Култура сећања твори заједницу, а почива највише на облицима одношења према прошлости (Assmann, 2008, стр. 36-37). Колективно памћење је условљено комуникацијом, и оно обликује памћење појединца док прекид комуникације на релацији колектив и појединац код појединца доводи до заборава (Assmann, 2008, стр. 43). Под

колективним идентитетом подразумева се слика коју нека група гради о себи и са којом се њени чланови идентификују. Тако обликован идентитет је јак колико је и заступљен у свести својих чланова, и колико је у стању да мотивише њихово мишљење и деловање. У случају споменика ослободиоцима било је неопходно да Пирот добије трајни белег који ће у новом амбијенту свакодневно подсећати на победу и утицати на креирање културног сећања уз помоћ визуелне културе.

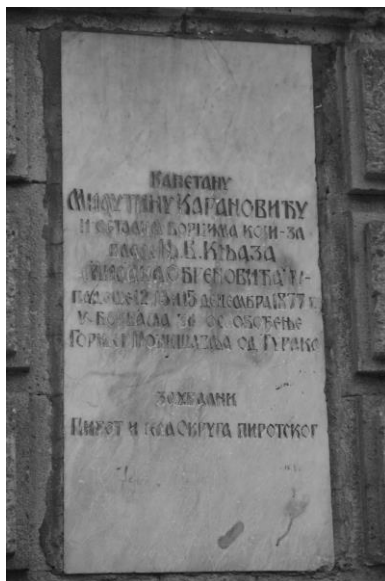

Слика 1 Разгледница – Трг краља Петра у Тијабари
Picture 1 Postcard – King Petar Squire in Tjibara

Слика 2 Споменик ослободиоцима Пирота у Тијабари
Picture 2 Pirot Liberators Monument in Tjibara

Слика 3 Плоча на споменику ослободиоцима Пирота у Тијабари
Picture 3 Plate on the Pirot Liberators Monument in Tjibara

Слика 4 Споменик ослободиоцима Пирота у Тијабари – детаљ
Picture 4 Pirot Liberators Monument in Tjibara - detail

Бугари су 1941. године оскрнавили споменик и однели првобитну скулптуру те јој се од тада губи сваки траг. Они су том приликом такође уништили и оригиналну плочу са натписом која је замењена новијом која је постављена 1951. године по узору на првобитну. Према речима неколико старих Пироћанаца првобитна скулптура орла је имала две главе, а на грудима плочу на којој је било угравирано четири *c*. Један од њих је обућар Светозар Антић Вирка који тврди да је имао обућарску радњу наспрам споменика и да изглед скулптуре памти до најситнијих детаља (Лилић, 1989, стр. 173). Идентичан опис орла даје и Љубен Васов који описује да је присуствовао минирању споменика од стране Бугара 1941. године. Он закључује да је скулптура била израђена од бакра, јер га у другом случају Бугари не би однели, а каже да је скулптура била добро урађена толико да је имао утисак да посматра живог орла. Описује да су Бугари минирали споменик како би лакше дошли до орла и да су га након тога утоварили у камион (Лилић, 1989, стр. 173).¹ Фотографија коју поседује Музеј Понишавља сведочи о томе да се на врху обелиска уместо скулптуре након што је уклоњена 1941. године једно време налазило звоно, а неке разгледнице и да је једно време пре постављања нове скулптуре стајао само обелиск. На основу других сачуваних фотографија и старих разгледница може се уочити приметна разлика у моделовању када се пореде стара и нова скулптура, али је на основу њих тешко тврдити да ли је скулптура имала четири *c* на грудима и две главе јер бисмо судећи само по њима могли рећи да се скулптура једино по свом положају разликује од данашње. Стари орао је имао благо уздигнута крила, природнији став у неравнотежи као птица која је у том тренутку дотакла тло, а главу окренуту у полудесно, што је типичан став птице грабљивице. Крила скулптуре која и данас чини део споменика су високо развијена у крутом, неприродном положају. Оно што можемо рећи на основу сачуваног визуелног материјала је да скулптура није била израђена од камена. Још једна од претпоставки која је забележена у листу *Слобода* 26. септембра 1987. године је да је аутор првобитне скулптуре био Ђорђе Јовановић, а да је бронзани отисак негде у Италији (Николић, 1987). Текуће 2017. године се очекује почетак радова на рестаурацији споменика који је проглашен за културно добро 9.06.1987. године (Међуопштински Сл. лист Ниш бр. 15/87 одлуком СО Пирот бр. 02-020/42-87, према: Влатковић, 2012, стр. 69).

¹ Некадашњи директор Музеја Понишавља Бранислав Најдановић тврдио је да је и првобитна скулптура орла била са једном главом, а не две, као и да је орао знамење слободе и да на себи није имао династичке инсигније јер његова симболика није имала искључиво династичку вредност (Лилић, 1989, стр. 173).

Споменик остварује своју потпуну функцију кроз пропратне манифестације (Митерауер, 2003, стр.125-143), око кога се окупља народ, па је тако у Пироту, поводом педесетогодишњице од ослобођења, организована прослава која је забележена и у новинским чланцима дневних листова *Време* и *Правда* од 30.12.1927. године („Свечаности у Пироту“, *Време*, 30. децембар 1927, стр. 5, http://istorijskenovine.unilib.rs/view/index.html#panel:pp|issue:UB_00043_19271230|page:5|query; Раденко, 1927). Том приликом је у Пироту уприличена прослава, а код села Нишора, надомак града, где се и одвијала битка за ослобођење, подигнут је споменик капетану Карановићу, који је један од заслужних личности за победу у борби за слободу пиротског краја. Јавни простор трга са спомеником имао је том приликом улогу сценографије патриотске јавне свечаности као главни топос меморије на историјски догађај чија се годишњица обележава. Наводи се да је овај дан најсвечаније прослављен будући да је у питању највећи празник Пирота и пиротског краја. Свечаност је трајала два дана, а радње су биле затворене да би сви грађани могли да буду слободни и да узму учешће у прослави. Генерали Терзић, Јечменић и Динић као и министар без портфеља Владимир Поповић дошли су у службену посету Пироту поводом прославе годишњице и том приликом присуствовали освећењу иконе у Саборној цркви, седници Општинског одбора, освећењу Женске занатске и Учитељске школе, слави Трећег пешадијског пука, народном весељу и бакљади која је приређена кроз варош и на крају свечаном банкету у Официрском дому и великој забави с игранком. Поводом постављања нове скулптуре 8. септембра 1987. године недељни лист *Слобода* 12. септембра 1987. године на својој насловној страни доноси вест о свечаности у Тијабари поводом реконструкције споменика у којој су учествовали извођачи из дечјег вртића *Чика Јова Змај* који су извели пригодан рецитал и чланови КУД-а *Предраг Бошковић Павле* („Реконструисан споменик ослободиоцима“, *Слобода*, 12. септембар 1987, стр. 1).

Урбанизација града Пирота након ослобођења 1877. године довела је до регулације улица и развоја архитектуре јавних здања по узору на европске центре. Старе куће су биле замењене новим унапред осмишљеним стамбеним блоковима, улице су правилно формиране, а тргови су концептуално замишљени. Будући да је било потребно национално утврдити град који је недавно ослобођен вишевековне турске власти, било је неопходно формирање монументалних јавних институција и простора. Изглед јавних грађевина и простора градског трга у креирању визуелне културе имао је задатак да створи другачији идентитет и обезбеди припадност токовима у склопу нове државе у коју би град требало

да буде интегрисан. Величајност споменика и историјског догађаја о коме он сведочи требало је да ода утисак суверене државе, а конструкција архитектонско-амбијенталне целине трга у Тијабари су у оку посматрача томе знатно допринели. Упркос чињеници да су потребна даља истраживања овог споменика у циљу расветљавања неких нејасноћа у вези са његовим настанком и вредновањем првобитне скулптуре орла као уметничког дела, својом оствареном функцијом он задржава истакнуто место и представља топос од изузетног значаја у визуелној култури града Пирота.

ЛИТЕРАТУРА

- Assmann, J. (2008). *Kulturno pamćenje : pismo, sjećanje i politički identitet u ranim visokim kulturama*, Zenica, Vrijeme; Tuzla, NAM.
- Борозан, И. (2006). *Репрезентативна култура и политичка пропаганда : споменик кнезу Милошу у Неготину*, Београд, Филозофски факултет, Катедра за историју уметности новог века.
- Бранковић, С. (2012). *Прошлост мог завичаја : предања, приче, догађаји*, Пирот, Музеј Понишавља.
- Цуњак, М. (2013). *Манастир Светог Ђорђа – Темска*, Темска, Управа манастира Светог Великомученика Георгија; Newpress, Смедерево.
- Ђирић, Ј. (1973). Регулациони план вароши Пирота 1888. и 1891. *Пиротски зборник*, 5, 157-170.
- Dubrovina, V. (2013). Pyramid and obelisk in the architectural symbolic early XX century Russia. *Простори памћења*, 1, 63-71.
- Јовановић, М. (1988-89). Историзам у уметности XIX века. *Саопштења*, 20-21, 275-284.
- Крунић, Ј. (1977). Пирот, о урбаном ткиву и старој кући града. *Пиротски зборник*, 8-9, 229-269.
- Лилић, Б. (1989). *Пироћанци у ратовима од 1912. до 1918*, Београд, Привредни преглед.
- Лилић, Б. (1994). *Историја Пирота и околине. Део 2, Пирот у саставу српске државе : 1878-1918. године*, Пирот, Хемикалс.
- Лилић, Б. (2008). *Из прошлости српске православне цркве Југоисточне Србије*, Ниш, Епархија нишка.
- Макуљевић, Н. (2006). *Уметност и национална идеја у XIX веку : систем европске и српске визуелне културе у служби нације*, Београд, Завод за уџбенике и наставна средства.
- Марковић, А. (2014). *У спомен на Велики рат : спомен-обележја Првог светског рата на подручју града Смедерева*, Смедерево, Регионални завод за заштиту споменика културе.

- Митерауер, М. (2003). *Миленијуми и друге јубиларне године : зашто прослављамо историју?* Београд, Удружење за друштвену историју.
- Николић, Ј. (1987). Шта је са старим орлом? *Слобода*, 26. септембар 1987, стр. 4.
- Опачић, П. (2006). *Ослободилачки рат Србије против Турске 1876*, Неготин, Историјски архив Неготин.
- Панајотовић, Т. (1982). *Пирот кроз векове : историјски догађаји, записи, предања, сећања, људске судбине*, Пирот, Слобода.
- Пејић, М. (1974). Грађа, без броја, Музеј Понишавља Пирот.
- Петковић, М. (2000). Панађур у Пироту. *Пиротски зборник*, 25-26, 209-218.
- Пијаде, М. (1963). *О уметности*, Београд, Српска књижевна задруга.
- Раденко, Т. (1927). Педесетогодишњица ослобођења Пирота свечано је прослављена, *Правда*, 30. децембар 1927, стр 2.
- Рајчевић, У. (2001) *Затирано и затрто : оскрнављени и уништени српски споменици на тлу претходне Југославије. Књ. 1*, Нови Сад, Прометеј.
- Smit, A. (2010). *Nacionalni identitet* (2. izd.), Beograd, Biblioteka XX vek; Knjižara Krug.
- Влатковић, Р. (2012). *Заштићено споменичко наслеђе Пирота*, Пирот, Музеј Понишавља Пирот.

Примљено/ Received on 27.06.2017.
Ревидирано/ Revised on 19.07.2017.
Прихваћено/ Accepted on 04.10.2017.